

22.806

САМОСВІТА

У. А. Р. О. Д. Н. І. Й. У. Н. І. В. Е. Р. С. М. Е. Т.

81.

**СОЦІАЛЬНІ
й
ПОЛІТИЧНІ РУХИ**
в Україні
ВІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КІНЦЯ 18. ВІКУ
✓ Історія соціальної та політичної
боротьби в Україні

II. частина

НАПИСАВ
Др. Панас Феденко

доцент українського університету в Празі.

Ціна 30 гр.

ЛВВІВ

ЛВВІВ — СЕРПЕНЬ 1936.

Передплачуйте і поширюйте

Одинокий часопис молоді!

Від січня 1932. р. виходить у Львові
місячний часопис молоді п. н.

„КАМЕНЯРІ“

„КАМЕНЯРІ“ — об'єднують біля себе всю
свідому українську молодь, яка до них
дописує про своє життя.

„КАМЕНЯРІ“ — містять історичні повісті,
оповідання, вірші, загальні уваги про на-
родне життя; поради для самоосвітників,
про громадянське виховання, про спорт і ру-
ханку; цікаві умови гри і забави, дописи
про працю молоді в товариствах.

„КАМЕНЯРІ“ це одинокий часопис молоді
Старші мають багато своїх часописів,
діти мають також кілька. Лише молодь
має цей одинокий свій часопис. Тому всі
товариства і кооперативи повинні його пе-
редплачувати для своїх молодих членів.

ПЕРЕДПЛАТА:

в краю виносить лише 2 зол. на цілий рік,
а 1 зол. за піврік. За границею пів доляра
в рік. Адреса Редакції: „КАМЕНЯРІ“, Львів,
вул. Міцкевича 7. Число почт. чека 500·901

10 22.806

„САМООСВІТА“

ОСНОВАНА ПРИ СПІВУЧАСТІ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Відділ соціально-політичних наук

ч. 81.

Львівський
університет
АН УРСР

29/11/81

**СОЦІАЛЬНІ й ПОЛІТИЧНІ
РУХИ В УКРАЇНІ**

від Хмельницького до кінця 18. віку

Шляхотські забаганки старшини руйнують
Україну. — Союз козацької старшини з Мо-
сквою проти народніх мас. — Гайдамачина. —
Після упадку останків козацької державности.

53753/81

Історія соціальної та політичної боротьби в Україні

II. ЧАСТИНА

НАПИСАВ

Др. Панас Феденко

доцент українського університету в Празі

Ціна 30 гр.

ЛЬВІВ — СЕРПЕНЬ 1936

Накладом „Самоосвіти“ кооп. з обм. відп. у Львові

Др. в 1 т. За. УССР — 1974

9(с47.71)

ТЗ(2Ук)4

40к.

1
И.67223/
2 ✓

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 67223

~~22.806~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5819

Шляхотські забаганки руйнують Україну

Від Хмельницького до Мазепи.

1) Які суспільні класи здобувають владу? 2) Селянство за часів Хмельниччини, хоч було неосвічене й неорганізоване, мало вже свій суспільний ідеал. 3) Чому владу в козацькій Україні захопила цілковито сама козацька старшина і в який спосіб вона перемінилася в шляхту? 4) Старшина потайки одержує від царя маєтності і за те вірно служить цареві. 5) Козацька старшина за Виговського сама просить царської військової інтервенції в Україні проти власного народу. 6) Шляхотська політика старшини приводить до роздору України. 7) Шляхотська партія козацької старшини заключає гадяцький договір. 8) Повстання Чорної Ради проти шляхетчини. Гетьман Брюховецький зраджує своїх виборців. 9) Наслідки андрусівської умови. 10) Козацька старшина щораз більше схиляється до Москви. Свого кандидата Самійловича вибирає навіть на московській території. 11) Панщизняне „послушенство“ селян після Самійловича. 12) Повстання Петрика проти Москви і проти Мазепи. 13) Мазепа видає Палія зрадою Москві. 14) Чому повстання Мазепи проти Москви не вдалося? 15) Договір між Орликом і козаками як перша конституція України.

УВАГА! Перед читанням цього розділу треба переглянути книжку „Самоосвіти“ число 48.

В суспільно-політичній боротьбі перемагають не завжди ті класи, що мають *більшість у народі*, а ті, що розуміють свій інтерес і мають *свою сильну політичну організацію*. Історія України показує це дуже добре. За козацько-селянської революції 1648. року селянство та рядове козацтво поклато великі жертви життям і кров'ю своєю в боротьбі за такий суспільний лад, у якому не було ні хлопів ні панів. Але *селянська маса тоді не була ще*

освічена, не була політично зорганізована. Ця маса жила більше *настроями, почуваннями та мріями.* Але всетаки селянство вже тоді мало виразний *ідеал соціального ладу.* В русі селянства та козацької „черні“ 17. і 18. віку бачимо виразно деякі дуже важні суспільно-політичні думки, що були дорогі українським народнім масам. Це думка про *вільну Україну.* Також думка про *рівність* усіх станів в Україні була дуже улюблена в українським народі. Але історія показує, що не досить ненавидіти неволю: треба вміти *послідовно й організовано* боротися за свободу. На жаль українські народні маси в 17. віці, хоч ненавиділи панщину і боролися проти панської влади навіть оружною силою, одначе навіть після перемог над клясовим і національним ворогом не вміли створити свого *власного державного устрою,* без тих суспільних болячок, що їх найдужче пекли. Через невміння народніх мас створити державний лад в Україні справді демократичний, владу взяла в свої руки старшинсько-козацька верства — гетьман і полковники та інші урядові особи, що уважали себе окремою, вищою верствою. *Козацька старшина* думала про власний інтерес, а не про добро селянської маси та козацької черні.

Уже в договорі козацької України з Московським царем 1654. року зроблено *правну ріжницю між поодинокими суспільними клясами* українського народу. Висилаючи своїх послів у Москву до царя гетьман Хмельницький писав, щоб цар видав привілеї з печаттями:

„*один на вільности козацькі, а другий на шляхетські...* А коли їх одержимо, то самі між собою будемо пильнувати: і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто селянин від ріллі, той буде звичайне послушенство віддавати його царському величеству, як і перед цим“.

Цар вволив волю козацької старшини і видав насамперед привілей для української шляхти пра-

вославної віри, щоб ця *шляхта* була „при своїх шляхотських вільностях, правах і привілеях“ і щоб могла „вільно володіти своїми маєтностями так, як це бувало і перед цим при королях польських“.

Також на число *реєстрових козаків* — 60.000 осіб — московський уряд дав свою згоду. З цього бачимо, що думка про нерівні права станів вийшла зі самої козацької старшини. Між нею було немало шляхти, і ця шляхта в козацькій війську була на провідних місцях. Шляхотський стан не міг сам по собі удержатись після революції 1648. р. навіть після привілею для шляхти, виданого від московського царя, бо в народніх масах саме ім'я шляхти було зненавиджене. *Вигідніше було для цієї шляхти тепер записатися в козацьке військо.* І ми бачимо, що при кінці гетьманування Хмельницького в Чигирин до українського уряду приїздять родовиті шляхтичі, а такі з них, як Юрій Немирич, стають близько до гетьмана і до державних справ козацької України. Богданові Хмельницькому, як гетьманові України, присягала на вірність шляхта північно-західних українських земель (Пинщина) і він обіцявся мати цю шляхту в своїй ласці. Селянам, що жили на монастирських землях, Хмельницький велів відбувати послушенство на монастирських монахів. Подекуди Хмельницький велів селянам давати *десяту частину* свого врожаю тим шляхтичам, що пристали до Війська Запорозького і жили в своїх маєтностях.

Відновлення послушенства не було, очевидно, до вподоби українським селянам та тим козакам, що були перед тим селянами. Знаючи ці настрої народньої маси, козацька старшина за уряду Богдана Хмельницького не могла навіть зробити реєстру козаків, бо боялася бунту тих, що мусіли бути виписані з реєстру, як зайві. Через те козацькі пол-

ковники й гетьман не повідомляли своїх підлеглих козаків і селян про договірні умови з Москвою, з осібна не говорили їм нічого про 60. тисячний реєстр. Козацька старшина хотіла володіти маєтностями дідичним правом. Тому деякі з козацьких старшин зверталися потайки до московського царя, щоб він їм видав грамоти на маєтності в різних частинах України у власність „опріч козаків“. Московський уряд, „за услуги і вічне підданство“, давав родині Виговських, Тетері, братам Золотаренкам і іншим права на великі земельні маєтності. Але ці права лишалися покищо *на папері*, бо про царські грамоти їх власники боялися сказати гетьманові Хмельницькому і мали страх, що їх козаки повбивають, коли про це довідаються. Випросивши царські грамоти на маєтності з людьми — підданими, козацькі старшини мусіли їх ховати в землю і дуже просили, щоб царський уряд про ці грамоти покищо не повідомляв гетьмана Хмельницького.

По смерті Б. Хмельницького боротьба між суспільними верствами українського народу дуже загострилася. Новий гетьман *Виговський* був кандидатом партії „значних військових товаришів“, цебто тих, що були настроєні по шляхотськи. Він почав давати землі в Україні декому з тієї шляхти, що втратила свої маєтності після революції 1648. р. Виговський і прихильна йому частина козацької старшини хотіли списати козаків у реєстр в числі 60.000. Але як це зробити? Козацький уряд не міг узятися за це сам, бо боявся повстання в народній масі, що вся хотіла бути в козаках. Тому між старшиною виникла думка: просити московського царя, щоб він прислав в Україну своїх комісарів з московським військом переписати козаків у реєстр, „щоб війську було страшно і щоб бунтів ніхто не смів чинити“. Цим способом козацька старшина,

для своїх класових інтересів, сама втягала московський уряд, як суддю у внутрішніх справах України. Москва, розуміється, дуже охоче взялася до цього, але повела свою політику так, щоб захопити владу в Україні в свої руки, а не, щоб її давати козацькій старшині. Проти шляхотської політики гетьмана Виговського виступило Запорозжя. Українська козаччина виразно розділилася на дві частини: на городових козаків, то є тих, що жили по містах і селах, та на Запорозжців. І ті й другі називали себе „Військом Запорозьким“. Вже за часів Хмельницького Запорозька Січ, невдоволена політикою цього гетьмана, вибирала своїх гетьманів. Але ці запорозькі гетьмани не мали того авторитету, що гетьман Хмельницький. По смерті Б. Хмельницького січове товариство не хотіло визнавати над собою влади Виговського, прихильного для шляхти. Січові козаки були найрішучіші противники пансько-шляхотських порядків. Вони вважали, що столиця України повинна бути на Запорозжжі і що тільки той гетьман козацький має законну владу, за якого свій голос подасть також і Січ Запорозька. Тому, що Запорозжців не покликано на вибори гетьмана після смерті Хмельницького, то Запорозжя не хотіло слухати Виговського. Запорозжці мали багато прихильників також між городовим козацтвом, особливо у Лівобережній Україні, де жила людність найбільш непримирених щодо „панщизняного послушенства“. На Лівобережжі проти гетьмана Виговського разом із Запорозжцями пішов полтавський полковник Пушкар. Пушкар і Запорозжці також зверталися до московського уряду, просили московської допомоги для боротьби проти старшин і доносили в Москву, що гетьман і „значні“ хочуть розірвати союз України з московським царем. Московський уряд обіцявся піддержати козацьку го-

родову „чернь“ та Запорожців проти козацької старшини та Виговського. Виговському вдалося задусити повстання селян і козаків на Лівобережжі 1658. р. Полковника Пушкаря вбито, запорозького кандидата на гетьманський уряд Барабаша Виговський покарав смертю. Побачивши нещирість Москви, яка не дала піддержки козацькій старшині проти Пушкаря та Запорожців, „значне товариство“ з Виговським прихилилося до намови польських дипломатів і підписало договір з Польщею під *Гадячем* у вересні 1658. року. На основі цього договору Україна мала стати в федеративний зв'язок із Польщею під назвою „Великого Князівства Руського“. Важно тут зазначити, що „значне товариство“ поставило умовою згоди України з Польщею *нобілітацію* (надання шляхотства) тих „значних товаришів“, що не були шляхотського роду. Польський сойм дав шляхотське звання частині козацької старшини і тоді обіцяно, що буде й надалі приймати до шляхотського стану інших козацьких старшин на прохання українського гетьмана. Нобілітація частини козацької старшини, а не всіх, збудила заздрість у тих, що не дістали такої чести. В рядах масового старшинства настав розбрат і ворожнеча. Ненобілітовані обвинувачували гетьмана Виговського, що вони не дістали шляхотства через нього. Ще треба зазначити, що Гадяцький договір дозволяв тій шляхті, що повтікала з України в час українсько-польських війн, вернутися в свої давні маєтності. Вістка про договір Виговського з Польщею викликала ще більші розрухи серед українського козацтва та селянства. Виговський просив собі допомоги проти української „своеволі“ у польського уряду. Польща не мала тоді військової сили, щоб допомогти Виговському проти великого народного руху в Україні, і тому Гадяцький договір не був здій-

снений. В 1659. році Виговський мусів відійти від влади. На його місце прийшов син Богдана Хмельницького *Юрась*. Юрася піддержувало Запорозжя і велика частина городового козацтва. Козацька старшина мусіла почати наново переговори з Москвою. На Переяславській раді 1660. року московське військо продиктувало козакам нові умови, що значно обмежували владу гетьмана та полковників. Москва скористалася внутрішніми роздорами в українським народі і поставила своїх воевод з військом у найважливіших містах України. Гетьман Юрась Хмельниченко продержався тільки до 1663. року. В 1660. р. з правобережними козацькими полками він визнав над собою владу польського короля. Але Лівобічна Україна не пішла з Польщею, а лишилася з Москвою. За гетьманську булаву на Лівобережжі боролися між собою *Сомко* й *Василь Золотаренко*, обидва кандидати старшинської верстви. Проти них 1663. року виступила Січ Запорозька, піддержана селянством та козацькою черню на Лівобережжі. На Чорній Раді вибрано за гетьмана *Івана Брюховецького*, що вмів придобритися до нижчих верств козацтва. Багато людей із „значного товариства“ загинуло після Чорної Ради: народня маса убивала тих, кого вона звала „дуками-срібляниками“. Брюховецького піддержував московський уряд. В Москві були тої думки, що в боротьбі проти козацької старшини, яка хотіла мати владу над Україною в своїх руках, треба використати селян і рядових козаків, щоб потім легше було над Україною запанувати. Боротьба між Брюховецьким, як представником „козаків-нетяг“, з його противниками виразно виступає в народній думі про *Ганжу Андибера*, гетьмана Запорозького, що звелів своїм козакам провчити „дуків-срібляників“ за те, що на-сміхалися з його убогої одежі:

„Тоді ж то козаки-діти, друзі-молодці добре дбали,
 Цих дуків-срібляників за лоб брали,
 Ізза стола, наче волів, виводжали,
 Перед вікнами покладали,
 І три березини потягали,
 А ще стиха словами промовляли:
 „Ей, дуки, кажуть, ви дуки!
 За вами всі луги й луки —
 Нігде нашому брату, козаку — нетязі, стати
 І коня попасти!“.

Однак Брюховецький не сповнив тих надій, що на нього покладало селянство та просте козацтво. Кругом нового гетьмана утворилася нова козацька аристократія, яка своїми правами та майном ріжнилася від козацької та селянської маси. Сам гетьман Брюховецький хотів збільшити в українським народі пошану до себе, діставши від московського царя титул боярина. Також частину козацької старшини пороблено „дворянами“. Але цим боярством і дворянством гетьман відвернув від себе народні маси зовсім, особливож коли довідалися в Україні, що Брюховецький, побувавши в Москві 1665. року, передав управу і податки з українських селян і міщан московському урядові. Московські урядники почали переписувати населення України та накладати податки на селян і міщан. Це викликало в народі колотнечу: селяни й міщани, щоб не платити Москві податків, писалися в козаки і нарікали на Брюховецького, що він *за своє московське боярство запродав Москві український народ*. Проти Брюховецького почався сильний рух на Запорожжі і в різних полках Лівобережжя. Спробував Брюховецький рятувати себе тим, що сам пристав був до повстання проти Москви, але йому вже не вірили. В 1668. році Брюховецького вбили Запорожці, ті самі, що йому помогли добитися гетьманського уряду на Чорній Раді.

Внутрішньою боротьбою в Україні скористалася Москва й Польща. В 1667. р. в *Андрусові* ці держави ухвалили поділитися територією України: правобічну Україну хотіла взяти собі Польща, а Лівобережна Україна зісталася при Москві. Січ Запорозька мала зіставатися під зверхністю двох монархів — царя московського та короля польського.

Відомости про Андрусівський договір глибоко вразили всіх Українців. *Запорозька Січ відвернулася від Москви*, побачивши, що московський уряд зовсім не дбає за інтереси української черні, як то звичайно обіцяли московські воеводи в Україні. Запорожці зі своїм кошовим Суховієнком виступили оружно проти московської влади над Україною, але самі січовики не могли нічого вдіяти проти городової козацької старшини на Лівобережній Україні, що після смерти Брюховецького знову почала шукати ласки у московського уряду. Ця старшина з допомогою Москви поставила на гетьманським уряді Лівобічної України *Деяна Многогрішного*. Многогрішний був „мужичий син“ і це не подобалося деяким його старшинам, особливо як він почав самовладно правити в своїй гетьманщині. В народній масі проти Многогрішного ворожості не було, а тому старшина козацька не мала підпори в простім козацтві та в селянстві проти гетьмана. Щоб скинути Многогрішного, козацькі старшини обвинуватили гетьмана перед царем, що він, мовляв, замишляє „зрадити“ московського царя. Заарештувавши Многогрішного, козацькі старшини тайно вивезли його на Московщину. На уряд гетьмана за згодою Москви козацька старшина вибрала *Івана Самійловича* (1672).

Козацькі старшини боялися, щоб проти них не счинився в народі бунт, а тому й раду, на якій

вибрано Самійловича, відбули на московській території.

Самійлович перебув на гетьманському уряді 15 років і за цей час багато зробив для зміцнення позиції козацької старшини. Найбільше він дбав за збагачення своєї родини: наприклад, пороздавав своїм синам найбагатші українські полки в управу. Самійлович значно обмежив права козаків вибирати й скидати свою полкову й сотенну старшину.

Вже Богдан Хмельницький часто своєю владою призначав полковників по своїй волі, а за пізніших гетьманів *виборність* козацьких урядників була фактично скасована. Від гетьмана залежало, кого зробити полковником, а полковники мали вирішний вплив на вибір сотників та інших полкових старшин. За гетьманування Самійловича була спустошена польськими, татарськими, московськими й турецькими військами *Правобережна* Україна. Людність тих околиць мусіла переселятися на Лівобічну Україну. Селяни, що приходили на гетьманщину з голими руками, мусіли робити в маєтностях козацької старшини, як „підсусідки” або „піддані”.

Полковники у полку, а сотники у сотні мали не тільки владу над козаками, як людьми військовими, але під їх владою було також селянство і міщанство. Полковники й сотники в своїх округах збирали податки з усього населення, не виключаючи й козаків. Частиною своїх доходів сотник ділився з полковником, а полковники мусіли частину своїх прибутків давати гетьманові. Судова влада була теж під впливом козацьких сотників і полковників. Грошові кари; наложені полковим або сотенним судом, ішли на полкову (сотенну) старшину. Ці кари й податки не були установлені певним законом, а тому козацькі старшини часто робили справжнє *здирство* з підлеглої їм людности.

Козацькі старшини володіли землями в Україні, виділеними їм з „дібр військових” полковниками або гетьманами „до ласки військової”. Ті *селяни*, що жили в маєтностях, мусіли віддавати „звичке послушенство” державцям цих маєтностей. Хоч повинности селян щодо цих державців були на початку дуже невеликі, а проте українське селянство ніяк не хотіло миритися навіть з такою маленькою панщиною. Хто міг, той тікав з гетьманщини на Запорожжя, інші, як трохи заспокоїлося на Правобережній Україні, переселялися туди, бо там козацький полковник *Семен Палій* відновив козаччину і кликав селян до себе жити на волі. Гетьман Самійлович ворогував із Запорожцями, за те, що вони були в спілці з селянством і простим козацтвом на гетьманщині проти козацької старшини, і жалівся московському цареві на „крутоголових” січовиків.

В Січі знали нелюбов Самійловича до запорожців. Цей гетьман, щоб дошкулити січовому низовому козацтву, не дозволяв перевозити хліб з гетьманщини на Запорожжя, хотів примусити Січ до послуху голодом. На гетьманові загрози Запорожці відповідали Самійловичеві 1684. р. так:

„Сильна есть і міцна чернь Дніпрова своїми помічними потугами і плідна есть мати козацька“.

Гетьман Самійлович мав проти себе не тільки селян та простих козаків, але не вмів жити в згоді також із своєю старщиною. Всі важні державні справи він рішав сам, без старшинської ради, і поводився з генеральними старшинами й полковниками згорда.

Гетьман не довіряв козацькому війську і наймавав собі для власної охорони *сердюків*, що були залежні тільки від нього. Козацька старшина відсунена від впливу на державні справи, шукала спо-

собу, якби скинути нелюбого гетьмана. Знали тоді, що гетьман має силу тому, що йому вірить московський уряд. Козацька старшина донесла в Москву на Самійловича, що він, мовляв, зрадник перед московським урядом. В 1687. р. Самійловича скинуто з гетьманства. На його місце, за згодою московських бояр, вибрано на гетьманський уряд *Івана Мазепу*. В однім вірші, що був зложений після повалення Самійловича, читаємо:

„Ей Іване, поповичу гетьмане!
Чому ти так пустив себе в недбанне?
Ой був еси зпершу добрим всім паном,
Потім еси зістав гордим всім станам...
Не уважав давної в війську вільности
І всім станам належної гідности.
Забув еси, що тебе з любови ізбрано
І старшим собі паном названо.
Ради тобі отнюдь (зовсім) стало не треба,
І мислив есь, якби зійшов з неба.
А в війську запорозькім то здавна
Рада сильна і всім явна...
Ти, Іване, хотів еси всіх міти (мати)
В своїм страху і сурово владіти“...

Тут згадано про *раду* в війську запорозькім. В городовій Україні гетьмани не хотіли скликати козацької ради. Всі головні державні справи гетьман вирішав спільно з генеральними старшинами та на нарадах з полковниками, або міг і зовсім не питати нічиєї ради, як це робив Самійлович. Козацька рада мала силу тільки в Січі Запорозькій. Запорожці писали раз у листі до гетьмана Самійловича:

„Нами, військом запорозьким, титулуєтеся, а нас за нізащо маєте“....

В 1687. році, коли скинуто гетьмана Самійловича з уряду, в козацькій українській державі вибухли *бунти козаків і селян проти козацької старшини*. Полчани в полку Прилуцькім убили сво-

го полковника *Горленка* та кількох інших старшин. Також в інших полках Лівобережної України були повстання з таким кличем:

„Хміль (Богдан Хмельницький) визволив український народ з лядської неволі, а тепер треба йому визволитися від своїх панів“.

Ці бунти й повстання були направлені особливо проти *орендарів*, що відкупляли собі у держави право продавати горілку в шинках. Гетьман Мазепа задушив бунти збройною силою: учасників повстання — одних покарано на горло, другим руки й ноги поламано, інших вішано на шибеницях або бито киями. „Коломацькі статті“ ухвалені на раді при обранні гетьмана Мазепи були вигідні для козацької старшини і противні інтересам українського простолюддя. Наприклад, у цих „статтях“ сказано, що полковники і інші начальники в козацькій війську мають право судити своїх підданих, які живуть в їх місцевостях, брати з них податки та вимагати від них сіна і дров. Заборонено писати в реєстр козацький селян. Маєтності генеральної старшини та заслужених у війську осіб звільнено від усяких податків. Коломацькими статтями ухвалено, щоб проти бунту, який зробили „хлібороби-мужики, будники, винокури, що називають себе козаками“, утворити спеціальний компанійський полк найнятого війська. Для „охорони й цілості“ особи нового гетьмана в гетьмановій столиці Батурині поставлено полк мовковських стрільців.

Щоб відрізати гетьманщину від Запорожжя і розірвати спілку між Січею, селянством і козацькою черню в городовій Україні, гетьман Мазепа писав у Москву, що треба збудувати твердині на границі гетьманщини з областю козаків запорозьких. В 1688. р. збудовано кріпости — Новобогородську, а в 1701. р. Кам'яний Затон, недалеко від

Січі. В цих твердинях поставлено залоги — московську та козацьку (з передових козаків), щоб не пускати Запорожців на Гетьманщину, та щоб люди з Гетьманщини не втікали на Запорожжя.

Запорозькі козаки були завзятими ворогами поневолення селянства козацькою старшиною і їм ці новозбудовані кріпости були дуже не на руку. Проти гетьмана Мазепи та проти московського уряду, що цього гетьмана піддержував, в українських народніх масах закипів великий гнів. Особливо Запорожці бачили в цих кріпостях велику загрозу для своєї свободи.

На Гетьманщині Мазепа старався збагатити себе і козацьку старшину: роздавав своїй рідні та прихильним до себе полковникам маєтності і приказував, щоб селяни віддавали цим новим панам „послушенство”.

Мазепа творив з козацької старшини шляхту, що мали особливі права, як рівняти з простим козацтвом, селянством та іншими станами. Це були так звані *бунчукові товариші*, сини й рідня осіб заслужених у козацькім війську, яких гетьман брав під свою особливу охорону („під бунчук”).

Політика гетьмана Мазепи, що спиралася на невелику групу упривилейованої старшини, була противна народнім масам, що пам'ятали, як ще недавно ті самі козацькі старшини, або їх батьки були рядовими козаками або й за плугом ходили.

Запорозький кошовий отаман *Гусак* писав до Мазепи в 1692. р., щоб він не заводив на Україні панщини і згадує в листі за той час, коли Україна була під булавою Б. Хмельницького:

„Тоді ми думали, що по віки віків народ християнський не буде в підданстві, а тепер бачимо, що бідним людям гірше, як було при Ляхах, бо й кому не слід держати підданих, і той

держить, щоб йому сіно або дрова возили, груби топили, стайні чистили... І не знають вже, що з своїми бідними підданими й творити“.

Того ж таки 1692. року на Запорозжжі появився відважний провідник *Петрик* (Петро Іванович), що був перед своєю втечею з Гетьманщини військовим канцеляристом у Мазепи. За Петриком пішла частина Запорожців, що визнала його за свого гетьмана, а також кримські Татари взялися йому помагати в війні *проти Москви та проти гетьмана Мазепи*. Петрик у своїх універсалах до українського народу нападав на кривди, що діялися селянам і простому козацтву від Москви та від панів наших „немиловистих“. Петрик кликав українські народні маси до боротьби за вільности.

„Самі знаєте“, — писав він до людности на Гетьманщині, — „що вам дість Москалі і свої драпіжні пани і що вам робиться від орендарів, все тее добре знаєте, бо обїздили вам ший і худоби всі повідбирали; для того без усякої відмовки, спільно з нами Військом Запорозьким візьміться за свої вільности всією широю правдою; бо коли тепер дасть нам Господь Бог Всемогучий вибитись зпід ярма московського, то **як самі схочете, усякий між собою порядок учините**, щоб ви заживали такої вільности, якої уживали предки ваші за Хмельницького“.

Петрик хотів зеднати Правобережну та Лівобережну Україну під своєю владою. Він покладав надію на допомогу кримського хана, що зобов'язався обороняти Україну від Москви й Польщі.

Петрикові універсали знайшли широкий відгук в народній українській масі — серед селянства й козацької чєрні. На бік Петрикового війська, що йшов на Гетьманщину з Татарами, переходили городи й села, в яких мешканці ненавиділи Москву та владу гетьмана Мазепи. Мазепа доносив у той час московському урядові, що треба йому на поміч післати московське військо проти Петрика, „щоб

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ 11

64224

22 806

Львів. Бібліотека

АН УРСР

той пожар далі до городів малоросійських не розширився”.

Сам гетьман не рішався йти за своїм військом проти Петрика, що був на півдні Гетьманщини, „бо“, — писав він, — „і на українські відносини оглядатися мушу”. Селянство й козацька чернь городова тягла руку за Петриком. Одначе з широких замірів Петрикових не вийшло нічого доброго. Татари показали себе зовсім невірними союзниками, вони хапали в неволю українських людей і цим зрадили проти себе всю українську людність на Гетьманщині. Зі страху перед Татарами населення Гетьманщини не відважилося на революцію проти Москви та своїх „драпіжних панів”. Врешті Петрик зістався без воєнної сили і загинув у сутичці з військом Мазепи.

За гетьманування Самійловича та Мазепи відновилося й розрослося козацтво на Правобічній Україні (Біла Церква і Хвастів) під проводом полковника *Семена Палія*. Формально Палій визнавав над собою зверхність польського короля, але на ділі він був незалежний у своїй області. Сюди з Лівобережної Гетьманщини тікали селяни від панщини, що на них насаждала, і під проводом Палія ставали козаками або жили в вільних „слободах” (селах). Палієва козаччина вигонила польську шляхту з Київщини. Палія любили на Запорозжжі і хотіли його поставити на уряд гетьманський замість Мазепи. В 1693. році на Січі говорилося:

„Нехай гетьман жде нас на зиму в гості. Побачить він, що буде йому, його панам, орендарям та дозорцям.

„Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він усього добра бажає Москві й на Москву оглядається, а нам добра не хоче. Тільки той гетьман буде нам на руку, котрого поставимо

на Чорній Раді. Дамо гетьманство Палієві; йому дамо всі клейноти. Палій піде не Петриковою дорогою (не з Татарами, бо Запорозжці Татар не любив. П. Ф.). Він знає, як панів узяти в руки”.

Само собою, такого улюбленого в народі провідника як Палій, мусів Мазепа боятися. Палій просив гетьмана і царя московського, щоб Правобережна Україна та Запорозжя могли злучитися з Лівобережною Україною. Але Московський уряд не схотів, бо Москва була в союзі з Польщею і вважала Палієву козачину за підданих польського короля. В 1702. році Палій узяв місто Білу Церкву, де перед тим стояло польське військо.

На цілім Правобережжі піднялося селянство проти польської шляхти. Палій називав себе вибраним провідником свого народа і „господарем вільної козацької України“, до якої Польщі нема ніякого діла. Палій осуджував ту панщину, що поширилася на Гетьманщині за уряду Мазепи і казав, що там добра не буде, поки люди не виженуть орендарів та панів, що їх наплотив гетьман Мазепа та його попередники, роздаючи військові землі у власність козацькій старшині. Мазепа мав страх, щоб його козаки не скинули з уряду на Чорній Раді і щоб не поставили собі начальником Палія. Р. 1704. могло це статися, коли Мазепа пішов з військом на Правобічну Україну, покликавши собі на поміч правобережних козаків на чолі з Палієм. Мазепа йшов війною проти тієї польської шляхти, що держала руку шведського союзника Станіслава Лещинського, але в народніх масах на Правобережжі цей похід зрозуміли, як війну проти Польщі взагалі. Щоб збутися небезпечного суперника, Мазепа доносив фальшиво у Москву, що Палій прихильно ставиться до шведської партії (Москва тоді воювала з Шведами) і випросив з Москви

дозвіл арештувати Палія. Дня 1. вересня 1704. р. Мазепа звелів заарештувати Палія і вислав його на Московщину. Відтіль московський уряд заслав Палія в далекі сибірські краї. Підступне арештування полковника Палія Мазепою глибоко вразило українську народню масу, що в її очах Палій був *оборонцем вільностей простого народу* перед панамі та заступником думки про злуку розірваної між чужими державами України. Після нещасливої пригоди з Палієм пішли по Україні *пісні* про нього і Мазепу. В цих піснях висловлена велика любов і пошана народу до Палія і ненависть до Мазепи. В очах народніх мас українських і навіть серед частини козацької старшини вважали Мазепу за вірного слугу московського уряду на згубу України.

Сотник козацький Мандрика, що його покарав смертю Мазепа після арештування Палія, сказав:

„Не буде у нас на Україні добра, поки цей гетьман (Мазепа) живий буде, бо цей гетьман одно з царем розуміють: цар на Москві своїх вигубляє й засилає, а гетьман усяким способом до впадення України приводить. Для того він часто на Москву бігає, щоб там науку брати, як цей народ вигубити“.

Себелюбна політика гетьманів та козацької старшини, що заводили панщину в Україні, була головною причиною руїни української козацької держави. Відчуженість народньої маси та козацької старшини на Гетьманщині найбільше виявилася 1708—1709 року, коли то гетьман Мазепа вирішив відірвати Україну від Московщини. Якраз тоді народні маси українські були збаламучені і не знали, на чий бік стати. Той гетьман Мазепа, якого вони бачили весь час як московського вірного служачу, раптом пішов проти Москалів! Мазепа, щоб знайти прихильність в українському народі, писав, що Москва хоче „козаків у драгонію та в салдати перевернути, а народ український на віки собі поневолити“. Але

у московського царя теж знайшлася своя зброя проти Мазепи. Цар Петро І. писав у своїм маніфесті до Українців, що гетьман сам, без царевої згоди, наложив оренди й великі податки на „малоросійський народ“, ніби на плату війську, а на самім ділі для власного збагачення. Маніфестом цар проголошував, що він велить всі ті податки скасувати. Призначений царем на гетьманський уряд *Скоропадський* теж згідно з царським маніфестом писав до українського народу в універсалах своїх, що цар хоче Українців заховати при вільностях і свободах, „без усяких тягарів і податків“.

Обіцянки московського царя мали деякий успіх серед населення Лівобережної України, але Запорозці, що знали ціну московським обіцянкам, пішли з Мазепою проти Москви, хоч не любили Мазепи за його панство.

Деякі міста на Гетьманщині не хотіли мати на Україні ні Москалів ні Шведів. Наприклад, у Вінькові селяни й козаки не хотіли пускати до себе ніякого чужого війська і билися як проти московських так і проти шведських відділів. Після союзу Мазепи з Карлом шведським цар московський звелів привезти старого Семена Палія з сибірського заслання, щоб через цього популярного діяча заохотити Українців до війни проти Шведів та прихилити Україну до Москви. Само собою, поява Палія на стороні московського царя мусіла відбивати козаків і селян від нелюбого Мазепи, хоч Мазепа й боровся проти зненавидженої в народі Москви.

Запорозці твердо стояли при Мазепі й Шведах і не вважали на ніякі гарні слова московського уряду. За цю їх „зраду“ московське військо зруйнувало Січ 1709. року і немилосердно покатувало захоплених у полон Запорозців. В цей час на чолі Січі Запорозької стояв кошовий *Кость Гордієнко*,

чоловік освічений і прихильник вільностей для народу. Коли сталася нещаслива для України битва під Полтавою (1709. р.), і козацьке військо мусіло відступати зі Шведами на Волощину, то після смерти гетьмана Мазепи вибрано на чужині нового гетьмана — *Орлика*. З ним козацьке військо, в яким більшість була запорозька, склало *договір*, що стверджував вільности українського народу (1710. р.). В цім договорі згадується про охорону посполитих (селян) від утисків старшини, про скасування оренд і про перегляд маєтностей, захоплених старшинами козацькими в свою власність, від чого простому народові виходило „немале отягощення”. Запорожці вставили в договір вимогу, щоб гетьмана на будучий час вибирало городове козацтво спільно з січовим товариством. Новий гетьман Орлик мав, після повороту на Україну, скликати тричі на рік *Генеральну Раду* з участю козацьких старшин та виборних з кожного полку по одній „розумній і заслуженій особі”. Якби цей лад, що описаний в договорі з гетьманом Орликом, був заведений в Україні раніше, то не впалаб Україна так легко, роздерта внутрішньою запеклою боротьбою, „аще і з своїм власним поворединенієм” (з своєю власною шкодою). Так то лакізм старшини зруйнувало власну батьківщину.

Союз козацької старшини з Москвою проти народніх мас

1) Соціальна політика Москви і гетьмана Скоропадського. 2) Козацька старшина дістає від цариці Катерини кріпаків і за те мовчить у справі утиску Москви над Україною. 3) Козацька старшина стає російським дворянством. 4) Зруйнування Січі в 1775. р., як останньої твердині української волі.

Московський цар після перемоги над Мазепою та Шведами й не думав про те, щоб дати якісь

легкості українському народові. Вся його політика йшла до того, щоб „Малу Росію взяти в руки“. Московський уряд *потурав козацькій старшині, що зісталася при Москві з гетьманом Скоропадським*, коли вона хотіла багатіти й наживатися коштом селянства та простого козацтва. За влади Скоропадського багато вільних селян віддано в „спокійне володіння“ (у власність) козацьким полковникам та взагалі особам, прихильним до гетьмана. Багато козаків насильством обернено в селян і примушено робити панщину. Московський уряд помагав старшині поневолювати селян і простих козаків, а за те вимагав від гетьмана й полковників повного послууху й покірності.

Розсваривши ще більше старшину з народніми масами на Гетьманщині, московський уряд наложив врешті руку й на політичну автономію України. В 1722. році цар видав свій указ про заведення „*Малоросійської Колегії*“, що мала наглядати за судівництвом і управою Гетьманщини, а також обороняти рядових козаків і посполитих селян від утисків збоку старшини. Московський уряд бив у це болюче місце, бо хотів, щоб українська народня маса, що терпіла утиски своїх старшин, поставилася прихильно до Малоросійської Колегії, яка складалася з самих Москалів. Загально кажучи, Москва старалася посіяти і поглибити незгоду не тільки між козацькою старшиною та поспільством, але й між старшинами та гетьманом. Ось що писав в 1711. р. один з московських генералів в Україні, князь Голіцин у Москву до свого уряду:

„Для нашої безпеки в Україні потреба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом: не потреба задовольняти всякі прохання гетьмана... А як народ довідається, що гетьман такої влади не буде мати, як Мазепа, то сподіваюся, що буде приходити з доносами. При тому донощикам не треба показувати суворости: коли двоє прийдуть з неправдою,

а суворости їм не буде показано, то третій і з правдою прийде, а гетьман і старшина будуть остерігатися... Треба, щоб у всіх пограничних городах були полковники, незгідні з гетьманом; як будуть незгідні, то всі їхні діла будуть нам відомі“.

Майже ціле 18. століття на Лівобічній Україні під владою гетьманів та під московською протекцією йшла уперта боротьба нижчих верств українського народу, селян і рядового козацтва, за свободу від повинностей на панів землевласників. З свого боку козака старшина, що діставала від гетьмана державні землі з селянами на свій уряд, „до ласки військової“, старалася зробити ці маєтності своєю дідичною власністю, щоб передати своїм синам і внукам. Московське правительство охоче йшло назустріч козацькій старшині і роздавало ці так звані „рангові маєтності“ у вічне й дідичне володіння. Особливо після скасування гетьманського уряду в 1764. р. цариця Катерина хотіла прихилити до себе українську козацьку старшину, що протестувала проти порушення автономії України. Цариця роздавала щедрою рукою вільних селян з землею під владу козацьким начальникам та своїм полубовникам. Це закріпощення селянства йшло так швидко, що до кінця 18. віку майже не лишилося вільних селян на бувшій Гетьманщині. В 1785. році цариця Катерина своєю „дворянською грамотою“ дала всім землевласникам — козацьким старшинам *права російського дворянства*. Маєтності стали повною власністю цих новоспечених дворян. За гетьманського уряду гетьман міг відбирати рангові маєтності від одного старшини і дати їх другому. Тепер ця непевність володіння скінчилася. Маєтності з селянами, що в них жили, російський уряд закріпив за їх власниками і за їх потомками.

Майже одночасно з закріпощенням селянства на Гетьманщині упало й Запорожжя. *Січ*, з якої

виходили постійно найзавзятіші борці проти суспільної та політичної неволі, зруйнувало московське військо 1775. року. Після першої руїни Січі московським військом 1709. року Запорожці перенесли свою столицю на землю Кримської держави і були в Олешках на нижчій течії Дніпра аж до 1734. року. Повірівши обіцянкам московського уряду, що він верне Запорожцям усі їх давні вільності й землі, січове товариство вернулося під протекцію Росії. Запорожці володіли *спільно* великими земельними просторами між Дніпром і Богом та на схід від Дніпра аж до країни Донських козаків. Як стало на українсько-терецько-татарській границі спокійніше, то на запорозькі землі почали простягати руки московські пани та українські пани з Гетьманщини. Та й між самими Запорожцями настала велика різниця: одні з них забагатіли з торгівлі й скотарства, а інші зісталися й далі убогою сіромою. Заможніша частина січовиків уміла поставити на уряд кошового отамана та на уряди іншої січової старшини своїх людей. Правда, бувало не раз, що сірома козацька скидала запорозьких урядників, їй нелюбих і вибирала кошового, писаря та інших начальників по своїй волі. За січовим звичаєм Запорожці вибирали кошового на рік на січовій раді. Московський уряд та гетьмани городової України хотіли, щоб кошового та інших запорозьких начальників січове товариство раз вибравши не перемінати. І заможна верства на Січі була проти виборности урядів. Про те, як би обмежити права козацької сіроми щодо участі в виборі січових начальників, провідники заможної частини січового товариства вели переговори з російським урядом. В останніх роках Січі про те, кому бути на уряді кошового, рішала вже не загальна козацька рада, а зібрання отаманів. Коли січова рада

пробувала собі вибрати іншу старшину, негодною заможній верстві Запорожців, то бувало, що цю старшину заарештовувано і віддавачо в руки російського уряду. Російський уряд міг впливати на вибори кошового тим, що не затверджував на цім уряді негідних йому осіб.

Від 1756. року заможніша верства січового товариства, що мала в своїх руках старшинські посади, відмовилася від права що року вибирати старшину і визнала, що запорозькі старшини мають бути незмінні, поки не зроблять шкоди для війська. Заможна верства в січовім товаристві мала велике бажання зрівнятися в правах з козацькою старшиною Гетьманщини та з російським дворянством. Після руїни Січі дехто з членів запорозької старшини добився таки цієї чести і попав у дворянство. Долю Січі запорозької вирішила остаточно неситість і заздрість російського панства, що хотіло заволодіти багатими землями Запорожжя і обернути вільних козаків у своїх кріпаків. Але Січове товариство не дало себе обернути в панських невольників і вибралося аж за Дунай на територію турецького султана. Після руїни Січі землі запорозького війська російські більші та менші пани поділили між собою і населили цей край виходцями з північних українських земель.

Народня пісня, зложена після руїни Січі московським військом, дуже добре змальовує заведення панщини на землях війська запорозького:

Хитрий Москаль запорозьку землю
Та кругом облягає!
Ой облігши запорозьку землю
Та став степ межувати,
Ой став городи, панські слободи
По річках сажати".

Гайдамащина

1) Які були причини гайдамацького руху? 2) Що це були надворні козаки? 3) Чому православне духовенство помагало гайдамакам? 4) Перший великий гайдамацький виступ 1734. р. 5) Яка була ролля російського уряду супроти першого гайдамацького повстання? 6) Якими способами старалась польська шляхта розбити гайдамацький рух? 7) Хто то був Сава Чалий? 8) Повстання гайдамаків під проводом Залізняка і Гонти 1768. р. 9) Цариця Катерина своїм військом задушує це повстання.

Правобережна Україна після довгих воєн в 17. і 18. віці була дуже спустошена і від 1711. року зісталася разом з Галичиною, Волиню та Поділлям під Польщею. На цій землі, що пам'ятала боротьбу козацтва за волю під проводом Хмельницького, Дорошенка й Палія, польська влада відновила панщину. Робилося це не відразу, а поволі. Тому що після 1711. року російський уряд та уряд Гетьманщини перегнали велику частину людности з Правобережжя на ліву сторону Дніпра, правобічна Україна лежала пустою. Щоб цей край заселити знову, польські пани переманювали людей з західних областей України і обіцяли „слободу“ (волю) від панщини на умовлене число років. Завдяки цьому Правобережжя (Київщина) знову було заселене, бо від тяжкої панщини в Галичині і на Волині охоче тікали селяни на „слободи“. Права, цих умовлених „слобід“ польські пани не додержували і наглили з тим, щоб селянам накинати панщину. А проте на Правобережжі ця панщина була порівняно ще легка: ще в середині 18. віку зустрічалися села на Київщині й на Поділлі, в яких селяни робили на пана тільки в літі, два дні на тиждень. В той же час на Волині коло Дубна кожне селянське господарство мусіло працювати на панщині більше як 250 днів у році. Селяни Правобережної України були дуже занепокоєні тим, що з року на

рік вимоги панів до них збільшувалися. Приклад сусіднього Запорозжя, де не було ніякої панщини, та згадка про недавню вільну козаччину під проводом Палія, будили в людности непримирний настрій і охоту до боротьби за повну *волю*. Не тільки селянство ставилося ворожо до польських панів, але й серед усіх верств українського суспільства Правобережної України росло невдоволення проти шляхти. Шляхотська влада накладала високі податки на міщан: довела ремесло й торгівлю в містах до повної руїни. Єдина верства, що була підпорою шляхотського господарства і помічницею панів у визиску селян — це була кляса жидівського купецтва. Щоб збільшити свої доходи, польські пани викурювали в своїх маєтностях *горілку* і давали *корчми* по селах в оренду жидівським купцям. Через поширюване шляхтою пиянство багато селян дійшло до повного убожества і ставало безпомічною жертвою грошовитого жидівського купецтва. Відносини між визискуваними селянами та шляхтою загострювалися ще й через *релігійну* політику польського уряду: польська шляхотська влада намагалася накинати православним Українцям унію і римо-католицтво. Проти суспільного й релігійного утиску зродився у Правобережній Україні під Польщею *гайдамацький рух*. В гайдамаки йшли ті, кому не хотілося терпіти над собою панської влади та самоволі панських економів. Гайдамаки організували великі озброєні відділи, що ходили від села до села та *нападали на зненавиджених орендарів, на управителів панських маєтностей та на шляхту*. Не тільки селяни та міщани йшли „шукати щастя“ в гайдамацтві. До цього руху приставали також люди з нижчої, так званої чиншової шляхти, що мала порахунки з заможними панами-магнатами. Бувало, що й управителі великопанських

маєтностей і навіть декотрі дідичі йшли в гайдамаки. Якщо селян, міщан і убогу шляхту до участі в гайдамацькій русі гнала *біда і суспільне невдоволення*, то дідичі шукали через гайдамацтво спосіб здобути собі матеріальні користи: вони грабували своїх сусідів, з якими бували в незгоді, нападали на багатих купців і т. п.

Польська шляхотська влада не могла собі дати ради з цим рухом, що ширився з року на рік все більше, мавши піддержку в українському населенні Правобережжя та на землях Запорозького Війська. Проти гайдамаків польські магнати творили свої власні відділи так званих *надворних козаків*. Цих козаків пани набирали зі своїх селян та з міщан і добре їм платили за охоронну службу. Але якраз із рядів цього надворного козацтва виходили часто провідники народніх рухів проти панської влади, що звуться гайдамацькими повстаннями. Та це й зрозуміло: надворні козаки могли бачити більше світа, між ними бували й люди з деякою освітою, коли селянська маса потопала в повній темряві.

Немалу участь у гайдамацьких рухах брало нижче *православне духовенство* — священики й монахи. Київ, столиця православної України, лишився після розділу України між Москвою та Польщею під московською владою. Православні монахи в Києві та в околицях уважали за свою повинність помагати своїм одновірцям під польською владою, що терпіли релігійні утиски. Бувало часто, що київські монахи давали захист гайдамакам у монастирських селах і хуторах, давали гайдамацьким відділам їджу, переховували їх від переслідувань російського війська.

Аж до розділу Польщі в кінці 18. віку у Правобережній Україні не втихали гайдамацькі рухи. Особливо поширилися повстання гайдамаків після

повороту запорозьких козаків під російську зверхність (1734. р.) Коли була відновлена Січ над Дніпровими порогами, то гайдамаки мали спокійне пристановище для себе на запорозьких землях і відтіль могли робити організовані напади на міста й двори польських магнатів. Гайдамацькі рухи ставали дуже небезпечні для панування польської шляхти на українських землях, особливо в той час, коли панували внутрішні політичні заколоти між самою шляхтою. *Перший великий виступ гайдамаччини* на Правобережжі стався 1734. року. Тоді в Польщі за владу боролися дві партії: одна підпирала на польським престолі короля Станіслава Лещинського, а друга стояла за короля Саксонського Августа III. Російський уряд був прихильний до короля Августа і післав на поміч „саксонській партії“ своє військо в Польщу. Тоді в Правобережну Україну прийшло російське військо, в яким були також Запорожці й козацькі полки з Гетьманщини. Українське населення Правобічної України зустріло російське, а зокрема українське гетьманське військо з великими надіями. В народі пішли оповідання й *чутки*, що, мовляв, російський уряд велить українським православним людям вибити шляхту й Жидів та відновити козащину, щоб Правобережну Україну прилучити до Гетьманщини. Тому що до російського війська приймали селян та надворних козаків тої шляхти, що була прихильна до саксонського короля, то народня українська маса ще більше вірила в добрі наміри російського уряду. Селяни Правобережної України, побачивши в своєму краю Запорожців та гетьманців, масами вставали проти шляхти, вигонили панів та їхніх управителів, нищили документи, палили панські замки. Цей рух пішов з Київщини далі на західні українські землі. На Поділлі провід над

повстанцями-гайдамаками взяв *Верлан*, що був начальником відділу надворних козаків у *Шаргороді*: маєтності польського магната Любомирського. Верлан показав свій *хист до військової організації*, він розділив своє військо, до якого масами вписувалися селяни, на сотні, сотні ділилися на десятки. Всіх, що приставали до повстанського війська, Верлан звелів писати в *реєстр*. Верлан та його повстанці вірили, що вони б'ються проти польської шляхти з наказу царського уряду і що після перемоги над польською шляхтою українські землі згідно Польщі будуть прилучені до Росії, разом з його козацьким військом. Верланів виступ мав великий успіх у народі: до його війська приходили не тільки надворні козаці відділи, що служили в різних польських панів, але й православна шляхта та духовенство. Всюди, де проходив Верлан, він кликав людиність *присягати на вірність російській цариці*. В руках Верланового війська було в 1734. р. майже ціле Браславське воєвідство, він взяв був міста Броди та Жва́нець і послав свої відділи під Львів та Кам'янець. Коли партія короля Лещинського була розбита, то польська шляхта просила російських генералів, щоб вони погасили повстання української людиности. *Російський уряд, котрий дотепер удавав прихильність до повстань, тепер звелів своєму війську строго покарати всіх, що „самовільно криздять мирних громадян Річі Посполитої“*. Російське військо в літі 1734. року почало розганяти відділи повстанців на Правобережжі, а учасників цього руху — селян, що тікали на Гетьманщину, приказано вертати назад до їхніх панів. Офіцерам російського війська наказано, щоб вони намовляли селян слухати панів. Польська шляхта на цей раз не рішалася на строгі кари супроти своїх селян, що брали участь у гайдамацьким русі.

Шляхтичі боялися, що суворістю вони розженуть своїх селян з маєтностей, і нікому буде робити панщини. Треба пам'ятати, що після Руїни 17. віку Правобічна Україна була малолюдна, і селянами, як робочою силою, пани мусли дорожити. Провідників повстання — Верлана і інших — російське військо не могло взяти. Вони завчасу втекли на Волощину. Багато селян після упадку повстання зі страху перед панською помстою, мусли тікати, на Запорожжя. Запорожці помагали втікачам зброєю і людьми та не давали їх у руки російського війська. З цих утікачів склалися нові гайдамацькі відділи, що з запорозького пограниччя майже що року приходили в глибину Правобережної України під польською владою. Для боротьби з гайдамацькими наїздами польська шляхотська влада перекупляла деяких гайдамацьких отаманів та приймала їх на слою службу. Ці отамани „для лакімства пещасного“ (за гроші й подарунки) кидали своїх товаришів і ставали вірними служачками шляхти. З таких був відомий *Сава Чалий*. Він був міщанського роду і брав участь у повстанні проти польської шляхти разом із Верланом. Після поразки гайдамацького руху Чалий присягав на вірність владі польської шляхти і був призначений польським урядом 1736. за полковника козаків. В Польщі було організоване козацьке військо з Українців для боротьби з гайдамацьким рухом. Але тому, що на це діло польський уряд не мав досить грошей, то Сава Чалий став начальником надворних козаків польського магната Йосифа Потоцького в Немирові. Потоцький щедро нагородив Чалого за його походи на гайдамаків і Запорожців: дав йому села з „підданими“ за службу. Та не довго Чалий, міг панувати. В. 1741. році гайдамацький провідник Запорожець *Голий* напав несподівано на Чалого

в його селі Степашках і вбив його, як зрадника гайдамаків. Ця пригода оспівана в піснї, що поширена по всій Україні.

В 1750. році на Правобережжі вибухло *нове гайдамацьке повстання*, з допомогою Запорожців. Запорожці ставали часто отаманами гайдамацьких ватаг, як люди найліпше ознайомлені з воєнним ремеслом. Зате й шляхотська влада не дарувала Запорожцям і де тільки попадалися січовики в панські руки, то рідко виходили живі на волю. Польський уряд постійно жалівся російській владі на участь Запорожців у гайдамацькій русі на Правобережжі і вимагав кари на січовиків, як російських підданих. Російський уряд справді не потурав гайдамацькому рухові, бо розумів, що революційний рух проти панщини міг перекинутися й на Лівобережну Україну, а звідти в глибину самої Московщини.

Від р. 1743. до 1755 російський уряд збудував від Дніпра до Богу на північній границі Запорожжя цю низку фортець, щоб перервати зв'язок між Січею та українською людністю під Польщею. На кордоні поселено Сербів і осаджено нові слободи, з особливими правами. Але це не допомогло, бо людність у тих слободах помагала гайдамакам.

В 1768. році Правобережну Україну охопило *нове велике повстання*. Заколот, що вчинився в Польщі між двома шляхотськими партіями, та прихід російського війська на Правобережжя подав знову надію селянам на визволення зпід панської влади. На чолі руху став Запорожець *Максим Залізняк*, а до нього прилучився *Іван Гонта*, сотник надворних козаків у Потоцького, власника *Уманя* на Київщині. Це повстання, відоме як „*Коліїщина*“, було ведене надією на прихильність царського уряду до „православної віри“. В народі ходили знову

чутки про те, що мовляв російська цариця видала „золоту грамоту“, в якій кликала всіх православних людей під Польщею повстати проти панів та проти Жидів.

У червні 1768. р. повстанці під проводом Залізняка й Гонти взяли Умань. В Умані скликано раду і тут проголошено Залізняка гетьманом, Гонту полковником уманським. З Уманя Залізняк посилав свої відділи на західні землі з наказом вигнати шляхту і завести козацький устрій. Свій уманський полк Гонта розділив на сотні і післав у кожную сотню начальників, щоб набирати людей у військо та збирати харчі й податки на військові потреби. Та й цей рух українського селянства був *задавлений російським військом*. Цариця Катерина, що на Гетьманщині та в Росії піддержувала всіми силами кріпацтво, не могла бути прихильна селянам Правобережної України, що боролися за своє визволення проти польської шляхти. Ганебною зрадою московське військо схопило Гонту й Залізняка в таборі під Уманем, а з ними до 900 душ козаків. Полонених російські команданти передали польській шляхті, що нелюдським способом скарала гайдамаків. Тих гайдамаків, що були підданими російськими, віддано на суд російських урядів (між ними також Залізняк). Польський комісар для боротьби з гайдамацьким рухом Стемпковський писав до українського селянства, що „хлопство створене самим Богом для підданства, бо Бог не дав йому нічого спільного з іншими людьми, тільки саму душу“. Російська цариця Катерина в маніфесті з приводу гайдамацького повстання писала, що це повстання сталося „через обманство шайки розбійників“, яка підманила до себе „неповинних сільських мешканців, показуючи фальшиві укази неначе від нашого імени“. Довідавшись про арештування

Гонги й Залізняка, інші відділи гайдамаків вже не дали себе одурити і вперто билися також *проти московського війська*. Отаман гайдамаків Губа на Смілянщині з 700. своїми гайдамаками боровся до останнього проти Москалів. ніхто з них не хотів попастися живим у руки ворога. Навіть серед деяких російських полків, післаних на поміч польській шляхті проти гайдамаків, бували бунти. Спільний інтерес польської шляхти та російського дворянства робив їх приятелями й союзниками проти селянського визвольного руху в Україні.

(Про гайдамацьке повстання в 1768. році написав Тарас Шевченко велику поему п. н. „Гайдамаки“. Прочитайте її тепер.)

Після упадку останків козацької державности

1) Повне соціальне закріпощення на Лівобережжі і на Правобережжі. 2) Останні селянські рухи проти панщини втихають. 3) Розрив вищих наших верств від працюючого народу. 4) Вплив довголітньої бототьби проти поневолення на українську народню вдачу.

Коли в кінці 18. віку впала польська держава і українські землі окрім Галичини, Буковини та Закарпаття перейшли під російську владу, то положення українських трудящих мас під „православною“ російською державою не поліпшало. Навпаки, під охороною російського війська та поліції *панування шляхти в Україні ще зміцнилося*. У Правобережній Україні російська влада хотіла задовольнити польську шляхту, давала їй безмежно панувати над українським селянством, щоб польські пани не жалкували за втратою своєї державної самостійности. Це та сама політика, яку ми бачили на Лівобережній Україні, де московська влада по-

турала переверненню української козацької старшини на „дворян“ і помагала їм обертати вільних селян і козаків у „піддані“. Народні маси Правобережної України після переходу під російську владу побачили, що надії на „православну царицю“ були марні. На Лівобережній Україні селяни виявили свій жаль на соціальне гноблення в пісні:

„Ой горе, біда — не Гетьманщина!
Надокучила вже вража панщина“.

На Правобережжі, як воно було прилучене зпід Польщі до Росії, склали іншу пісню, але зміст її той самий:

„Наступила чорна хмара, — настала ще й сива:
Була Польща, буля Польща, та стала Росія...
Плачуть, плачуть бідні люди, із панщини йдучи,
Пооблазили волам шиї, бідним людям руки“...

Проте згадка про вільне життя ніколи не вмирала в закріпощених масах українського народу. У Лівобережній Україні, в бувшій Гетьманщині ще довго після знищення автономних прав України відбувалися судові *процеси кріпаків* проти панів, що робили з вільних козаків своїх підданих. Ці судові позви „шукачів козацтва“ або „громадян, що мрійливо привласнюють собі козацьке звання, а засуджених усіми урядами бути мужиками“, приводили деколи й до справжніх *повстань* селянства проти своїх гнобителів панів та проти влади, що тягла на руку шляхти.

При кінці 18. віку бачимо зріст поневолення селянства на всіх українських землях. Це мало свою причину в тім, що поліційні держави — Росія та Австрія вміли краще організувати „порядок“, себто могли швидко й енергійно прийти на оборону шляхти перед невдоволеним селянством. Під самодержавною владою австрійського цісаря та росій-

ського царя шляхотська кляса на українських землях могла спокійно розвивати своє господарство працею поневоленого селянства. Визиск селян панщиною збільшувався по мірі того, як росла потреба в промислових країнах західньої Європи на українське *збіжжя* (пшеницю, жито, ячмінь). Селянство не мало сили й *не вміло боротися* проти цього лиха панщини. Боротьба українського трудящого люду проти визиску й поневолення була тим трудніша, що після руїни української козацької держави *вищі освічені верстви нашого народу попереходили до польської та російської мови й національності*. Тому українські трудящі маси несли подвійний тягар неволі — суспільно-господарської і національної. Цей *розрив вищих верств* від поневоленого люду ще й по лінії національній був шкідливий для України, бо коштом українським збагачувалася національна культура інших народів — польського та російського, а Українці лишалися позаду.

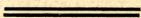
Кількалітня боротьба українського трудящого люду проти суспільного поневолення кінчилася сумно, бо перемогла в кінці 18. віку шляхта й панщина. Однак ця боротьба мала великий вплив на національну українську вдачу. Упертою боротьбою проти наступу панщини український народ задержав прихід соціального поневолення на своїх землях. Коли порівняти Україну з Польщею та з Московщиною, то бачимо, що у Поляків панщину заведено вже в 14. віці, на Московщині кріпацтво склалося вже в 16. столітті, а в Україні панська неволя насправжки заволоділа селянами аж у 18. віці. Через те українські люди не були такі пригноблені духом, як у Польщі та на Московщині, бо пам'ятали часи, коли вони жили на волі.

Історія суспільної боротьби на Україні вчить нас, що оборонитися проти поневолення може

тільки *політично свідомо* кляса, що *вміє* зорганізувати свої сили. Свідомости, й ширшого погляду та й підготованих провідників бракувало українському селянству, міщанству й козацтву в час боротьби за волю. Ця *неясність політичної думки* деколи заводила український люд до згубних надій на „православного царя“, що, мовляв, дбає про вільність і добробут „посполитих людей“.

Але дослід боротьби українських трудящих мас показує, що марні надії на чужі панські сили, що мали б завести суспільну справедливість у нашій народі. Тільки своєю власною силою, своїм розумом і власною організацією можуть поневолені кляси вибороти собі ліпші, правдиво людські умови життя, господарський добробут і політичну рівноправність. Свобода і поступ українських працюючих мас залежний від них самих, від їхньої сили, освіти та від уміння й хисту вести організовану боротьбу за політичну владу відповідними засобами, що ведуть до поставленої мети: *жити на своїй землі по своїй волі*.

Довга боротьба, що провадилася в 17. і 18. віках, була тим джерелом, з якого почалася нова течія національного, політичного й соціального відродження нашого народу в 19. віці. Про дальші соціальні й політичні рухи в нашій народі аж до останніх часів буде мова ще в двох окремих книжках Народнього Університету Самоосвіти.

1. Шляхотські забаганки руйнують Україну 3
 - 1) Які суспільні класи здобувають владу? 2) Селянство за часів Хмельниччини, хоч було неосвічене й неорганізоване, мало вже свій суспільний ідеал. 3) Чому владу в козацькій Україні захопила цілковито сама козацька старшина і в який спосіб вона перемінилася в шляхту? 4) Старшина потайки одержує від царя маєтності і за те вірно служить цареві. 5) Козацька старшина за Виговського сама просить, царської військової інтервенції в Україні проти власного народу. 6) Шляхотська політика старшини привводить до роздору України. 7) Шляхотська партія козацької старшини заключає гадяцький договір. 8) Повстання Чорної Ради проти шляхетчини. Гетьман Брюховецький зраджує своїх виборців. 9) Наслідки андрусівської умови. 10) Козацька старшина щораз більше схиляється до москви. Свого кандидата Самійловича вибирає навіть на московській території. 11) Панщизняне „послушенство“ селян після Самійловича. 12) Повстання Петрика проти москви і проти Мазепи. 13) Мазепа видає Палія зрадою Москві. 14) Чому повстання Мазепи проти Москви не вдалося? 15) Договір між Орликом і козаками як перша конституція України.
2. Союз козацької старшини з Москвою проти народніх мас 22
 - 1) Соціальна політика Москви і гетьмана Скоропадського. 2) Козацька старшина дістає від цариці Катерини кріпаків і за те мовчить у справі утиску Москви над Україною. 3) Козацька старшина стає російським дворянством. 4) Зруйнування Січі в 1775. р., як останньої твердині української волі.
3. Гайдамаччина 27
 - 1) Які були причини гайдамацького руху? 2) Що це були надворні козаки? 3) Чому православне духовенство помагало гайдамакам? 4) Перший великий гайдамацький виступ 1734. р. 5) Яка була роля російського уряду супроти першого гайдамацького повстання? 6) Якими способами старалась польська шляхта розбити гайдамацький рух? 7) Хто то був Сава Чалий? 8) Повстання гайдамаків під проводом Залізняка і Гонти 1768. р. 9) Цариця Катерина своїм військом задушує це повстання.
4. Після упадку останків козацької державности 35
 - 1) Повне соціальне закріпощення на Лівобережжі і на Правобережжі. 2) Останні селянські рухи проти панщини втихають. 3) Розрив вищих наших верств від працюючого народу. 4) Вплив довголітньої боротьби проти поневолення на українську народню владу.

Купуйте і читайте такі книжки:

1) „Націоналізм“. Критика фраз. Написав К. Пушкар, ціна 1.25 зол. У цій великій книжці (стор. 152 великого формату) є подана основна критика „націоналістичних“ фраз.

2) Як совігська Москва завоювала Україну? Написав А. Животко. Ціна 50 гр.

3) Серед темної ночі гуляють біси. Історія боротьби клеру зі світськими панамі за вплив над народом. Написав П. К. Шмиренко. Ціна 20 гр.

4) За єдність у трудовому народі. Про відношення працюючих селян і робітників. Написав К. Коберський. Ціна 35 гр.

5) Радикали, релігія і попи. Написав Іван Франко. Ціна 25 гр.

6) Віра і громадські справи. Написав М. Драгоманів. Ціна 25 гр.

7) Господарська політика. Реферат К. Коберського на краєвім конгресі УСРП. Ціна 25 гр.

8) З історії терору. В цій книжці вияснено, чому УСРП відкидає терор організації українських націоналістів. Ціна 15 гр.

9) Слова і діла большевиків. Реферат про большевицьку крутігьську політику. Написав М. Миколаєвич. Ціна 20 гр.

10) Лицарі-грабіжники. Ціна 15 гр. У цій книжці описана поведінка шляхти супроти селян і міщан тоді, коли шляхта мала повну владу й державу.

11) З історії роздору. Замітки до історії релігійного роздору в нутрі України в 16 і 17 віках. Написав Р. Літописець. Ціна 20 гр.

12) Москофільство. Його батьки і діти. Написав М. Миколаєвич. Ціна 15 гр.

13) Драгоманів і клерикали. Написав Др. І. Новодворський. Ціна 15 гр.

14) Москофільство. Його батьки і діти. Ціна 15 гр.

15) Серед темної ночі гуляють біси. Історія боротьби клеру зі світськими панамі за вплив над народом. Написав П. К. Шмиренко. Ціна 50 гр.

16) Машина смерті. Історія Черезвичайки і ГПУ. Написав П. К. Шмиренко. Ціна 20 гр.

Замовляти в Адміністрації Громадського Голосу.

ЗНАЄТЕ, що найстаршим і найліпшим для села часописом, який виховує, освічує і організує всіх українських працюючих людей є

Громадський Голос

Громадський Голос заклали основоположники українського соціалістичного руху Іван Франко і Михайло Павлик ще в 1895. р.

Громадський Голос, це випробований, старий приятель українського селянства, який за 40 літ праці виказав ділом, скільки світла й правди вносить він у селянську хату.

Громадський Голос подає найвірніше події на всіх українських землях.

Громадський Голос боронить права всього українського працюючого народу через весь час неухитно.

Громадський Голос подає постійно та приступно для кожного господарські і правничі поради.

Громадський Голос учить, як треба боронити й здобувати українському селянству й робітництву свої права.

**Адреса: Громадський Голос
Львів, вул. Міцкевича ч. 7.**

ПЕРЕДПЛАТА 2·20 зол. у чвертьрік, 4 зол. за пів року, 8 зол.] за один рік, Чековеkonto ПКО.
151·520 або 500·950.

1, 44 (1986)

Należytość po

5819

22.806

„САМООСВІТА“ це рідна школа

в кожній хаті

и-67223/2

Самоосвіта видала дотепер 72 книжки з усіх ділянок людського знання. Ці книжки обнимають такі ділянки: наука суспільного виховання, світова історія, історія світової війни, історія української революції, історія революції в Росії, історія українського народу, політично-суспільні науки, наука економії, наука астрономії, наука про землю, наука про життя, наука про звірів, наука про людину, наука хемії, фізики, агрономії, наука української літератури. — Всі книжки писані науковими силами, дуже популярно. — Всі книжки з багатьма об'язками, рисунками і мапами.

В Самоосвіті знайдете реферат потрібний на якубудь науково-суспільну тему. Самоосвітний гурток не може вести курсів, коли не має книжок Самоосвіти.

Вчіться з книжок „САМООСВІТИ“

Ціна книжок для тих, що купують прямо у Вид-тві

1 річник (то є 12 кн.)	разом з пересил.	4.00 зл.
2 річники („ „ 24 „)	„ „	7.50 „
3 „ („ „ 36 „)	„ „	10.00 „
4 „ („ „ 48 „)	„ „	12.00 „
5 річників („ „ 60 „)	„ „	15.00 „
6 „ („ „ 70 „)	„ „	17.00 „

Тим, що куплять у Видавництві всі 6 річників Самоосвіти, Видавництво дарує 10 книжок „Найкращих Оповідань Самоосвіти“ в ціні 2.25 зол., та ще одну книжку вартости 2 зол. Для заграниці ціна та сама, тільки за пересилку дочисляється по 1 зол. за кожний річник. При купні 6 річників можна вислати завдаток в сумі 10 зол., а решту 7 зол. на місячні сплати по 1 зол. — Річна передплата на 1936 р. виносить 3 зол. за 12 чисел, які виходять щомісячно.

Редагує колегія. Відповідальний редактор Др. Матвій Стахів

Адреса Редакції та Адміністрації: Самоосвіта, Львів
вул. Міцкевича 7.

Адреса для заграниці: „Samooswita“, Mickiewicza 7, Lwów.

САМООСВІТА

81.

У. А. Р. О. Д. Н. І. Й. У. Н. І. В. Е. Р. С. И. М. Е. Т.

СОЦІАЛЬНІ
й
ПОЛІТИЧНІ РУХИ
в Україні
ВІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КІНЦЯ 18. ВІКУ

✓ Історія соціальної та політичної боротьби в Україні

II. частина

НАПИСАВ
Др. Панас Феденко

доцент українського університету в Празі.

Ціна 30 гр.

Львів — СЕРПЕНЬ 1936.

Львів